

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

KAZAK FOLKLORUNDA “KENESARI” TİPİ*

*Seyit KASKABASOV***

Halkın kaderini belirlemesi açısından Kenesarı Kasımulı'nın Kazak tarihindeki yeri ve önemi büyüktür. XIX yüzyılın 30-40 yıllarında Avrupa'da komünizm tahayyülü gezinirken, Rusya'da asilzadelerin mücadelesinin bittiği, ihtilalci demokratların sahneye çıkarak salt hükümdarlıktan kurtulmanın çaresini aradığı günlerde, Kazak topraklarında sömürgeciliğe karşı mücadele gün geçtikçe artıyordu. Batıda, İsatay-Mahambet'in; güneyde, Jankoja ile Dosan'ın ve Sariarka'da Kenesarı'nın başlattığı kurtuluş mücadeleleri devam ediyordu. Bu mücadeleler ve kahramanlıklar hakkında çeşitli şiirler, efsaneler, destanlar yaratılmaya başlamıştı. Bunlar halkın düşünceleri üzerinde büyük etki yaratıyordu.

Kenesarı'nın başlattığı ve yaklaşık on yıl süren mücadele, zihinlerde unutulmaz izler bıraktı. Kenesarı ve onun askerleri hakkında çeşitli folklor ürünleri ve edebi eserler, o günden itibaren çıkmaya başladı. Saldırının içinde olan Nısanbay jırav ve han sarayındaki Doskoja akının şiirleri ve tolgavları¹ bu tarihi olayların şeceresi gibidir. Hem mücadele döneminde hem de sonraki yıllarda çeşitli anlatılar, efsaneler, destanlar yaratıldı. Bunlardan bazılarının yaratıcısı bellidir; bazıları ise anonim folklor ürünleridir. Bu iki gruptaki eserlerin benzerlikleri yanında farklılıkları da vardır. Yazarın kendisine ait olan eserler, edebiyat içinde yer alır ve o eserlerde yazarın kendi duygu ve düşünceleri anlatılır. Tasvir edilen olaylar ile kahramanın hareketleri, yazarın kendisinin yaratmalarıdır. Yani; yazar, konuyu kendi amacına, isteklerine göre anlatır. Bu yüzden, mücadele hakkında geçmişte ve son zamanlarda kaleme alınan edebi eserlerde, Kenesarı ve askerleri, onların yaptıkları hizmetler, yazarın düşüncelerine göre şekillendirilmektedir. Ama folklorda (anonim ürünlerde) durum böyle değildir. Herhangi bir folklor ürününde önce halkın anlayışı, halkın görüşü ve düşüncesi anlatılır. Bu yüzden, bu olay ve kahraman; halk anlayışına, halkın isteğine uygun şekilde tasvir edilmiştir. Folklorun asıl sanat tarzı, hayalcilik; sanat amacı ise ideal insan tipini ortaya koymak olduğundan insanlar övülerek tasvir edilir. O yüzden hangi olay veya hangi tarihi kahraman olursa olsun, olduğu gibi tasvir edilmez; tersine “olması gerektiği gibi” tasvir edilir. Bir başka ifadeyle; folklorda hayattaki gerçek değil, hayaldeki gerçek tasvir edilir. İşte, Kenesarı'nın folklordaki yansımaları bu açıdan incelemek gerekir.

Kenesarı hakkındaki folklor ürünleri az değildir. Gerçeği söylemek gerekirse, halk ağzında sözlü olarak yaşayanlar ve derlenmeyenler yazıya geçirilenlerden daha çoktur. Yine de elimizde bulunan metinler az değildir ve onlar gerek şekil gerekse içerik bakımından birbirinden farklıdır. Ancak bu eserlerin küçük şiirler ve efsaneler ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Aralarında epik ürünler de vardır. Örneğin “Abılay” ve “Kenesarı” oldukça hacimli eserlerdir. “Navrızbay-Hanşayım” adlı eser destandan çok uzun destansı şiirlere yakındır.

* Bu makale, Kenesarı Kasımulı Atı Halıkaralık Gılimi Teoriyalık Konferentsiya Materiyaldarı (Kenesarı Kasımulı Uluslararası Kongre Materyalleri, Almatı 2003, s. 55-60) isimli eserde yayımlanmıştır.

** Prof. Dr. Kazakistan Bilim Akademisi Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Müdürü.

¹ Tolvav: Aşığın kendi fikirlerini, görüşlerini, başından geçen olayları hatta hayatını anlattığı şiirlere verilen isimdir. Tolvavda önemli toplumsal-sosyal olaylar, siyasi-felsefi konular geniş ölçüde yer alır. Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Arıkan; “Kazak Edebiyat Terimlerinin Kalıplaştırılması-I, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-III, İzmir 1999.(a.n)

İlginç olanı ise Kenesarı tipinin, anlayışımızdaki epik özellikte görünmüyor olmasıdır. O, eski bahadırlar gibi düşmana tek başına saldırmaz, binlerce düşmanı tek başına öldürmez, kaleleri yıkip, darmadağın etmez. Ancak bazı eserlerde folklorun şecere yönünden bütünleşme kuralları gözükmektedir. Genellikle eski epik eserlerde, kahramanın olağanüstü olarak dünyaya gelmesi, destanın başlangıcını oluşturur. Burada dünyaya gelecek bahadırın anne babası ve dedesinden söz edilir. Bu geleneği, Kenesarı'da da görmek mümkündür. Örneğin, "Navrızbay-Hanşayım" adlı epik eserde, Kenesarı'nın olağanüstü biri olduğunu anlatmak için, onun ataları hakkında bilgi verilir: "Abılay, bütün Müslümanlara han olmuş, Kalmuk Kaldan'ın kızını almış ve ondan Kasım doğmuştur. O, diğer oğullarından farklı doğmuş, düşmanının gönlünü bastırıp doğmuştur. Anasının karnından öfkeyle iki gözünü açarak doğmuştur" şeklinde ifadeler Kenesarı'nın babası Kasım'ın özel birisi olduğunu anlatmaktadır. Bu satırlardan Kenesarı'nın da sıradan birisi olmadığını anlamak mümkündür. Sözlü geleneğin temsilcilerinden diğer bir anlatıcı da "Kenesarı'nın Kasım'ın dört oğlundan farklı olarak dünyaya gelmiş olduğunu ve bu yüzden han seçildiğini" anlatmaktadır.

Bunun gibi başlangıç "Abılay, Kenesarı" adlı eserde de karşımıza çıkmaktadır. Burada da Abılay'ın Kalmuk hanı Kaldan'ın kızıyla evlenmesi, Kasım'ın sinirden iki gözünün kıpkırmızı olarak dünyaya gelişi ile onun 14 yaşında han oluşu ve daha sonraları onun da dört oğlu olduğu eserde şöyle tasvir edilir:

"Kenesarı han oldu,
Büyük oğlu Kasım'ın.
Kesilmiş çuha parçası gibi,
Değerli taşların kırık parçası gibi,
İlim öğrendi küçüklüğünden,
Kaç çeşit faslı."²

Genel olarak elimizde bulunan metinlerde, Kenesarı tipi o kadar epik mübalağayla anlatılmamıştır. Onun mücadelelerinde de hiç mübalağa yoktur. Demek ki, Kenesarı hakkındaki efsane ve anlatılar, folklorun poetiğini tam olarak almamış gözükmektedir. Bunlar Kenesarı tipini folklorik kahramana dönüştürmemiştir. O, halkın anlayışındaki gerçeğe yakın tasvir edilir ve birkaç vasıfla karşımıza çıkar. Bunlar:

1. Kenesarı ideal bir kahraman, iyi bir yönetici, bütün Kazaklara hükmedebilen handır. Onun yönetimi altında ünlü bahadırlar toplanmıştır. Onlar, hanın sarayını memleketin merkezine dönüştürmüşlerdir. Anlatıcı şöyle der:

Han oldu Kenesarı Orta jüze³,
Ünü diğer jüzlere de yayıldı.
Hâkim oldu, yedi yurda hükmetti,
Görmezlikten gelmek olmaz⁴.

² Tarihi jırlar (Tarihi Kahramanlık Destanı), Cilt III, Almatı 1996, s. 171–175.

³ Jüz: Soy bakımından Kazakları oluşturan üç ana koldan biri.

⁴ Tarihi Jırlar, s. 106

2. Kenesarı sıradan bir han değildir. O, halkını düşünen bir handır. Kazak halkının özgürlüğünü, birlik ve beraberliğini korumaya çalışır. Halka, kendi düşüncelerini açıkça söyleyip onları özgürlüğe davet eden önderdir. Kenesarı, halkına şöyle seslenir:

*“Bize yani Sariarka Kazaklarına “Bizim yönetimimiz altına girin, bize katılın” diye Rus Çarlığından elçi gelmiş; diğer taraftan Çin de elçisini göndermiştir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Kenesarı “Kimseye bağlı olmayalım, kendimiz halk olalım. Kazak hanlığını kuralım!” demiştir.*⁵

O dönemin Kazak bahadırları, askerleriyle beraber Kenesarı'nın yanında olup onun emirlerini yerine getirerek zafere ulaşmaya çalışırlar. Bir anlatmada bu olay şöyle anlatılır:

“Kene hanın idaresi altındaki Kazak bahadırları liderliğinde on dört bin asker toplanıp, atların en iyisine binip, en iyi zırhlarını giyerler. Bunlar Altay-Karpık'ın ortasına gelip, Kulanötpe's'e yerleşirler. Küçük ve büyük jüzdenden de dayanamayıp gelen bahadrlar Kene'nin hâkimiyetine girmeye devam ederler.”⁶

Bir başka metinde de bu olay şöyle anlatılmaktadır: “Güçlü alp er Tama'dan Joldıyak Batır, Ömirzak Togalak Batır, Kuşak Bayteli Batır, Taraktı Kuljan Batır liderliğindeki bahadrlar, on bin askerle Kene'nin Kökşetav'daki kalesine gelirler. Askeri çoğalıp, gücü artınca Nikolay'a saldırmayı düşünür.”⁷

Verilen örneklerden Kenesarı'nın, ulu mücadelenin önderi ve yöneticisi olduğunu görüyoruz. Birçok anlatıda Kenesarı'nın askerlerinin Rus askerleriyle mücadelesi anlatılır; Kenesarı Han, akıllı ve kurnaz yönetici olarak gösteriliyor. Bu savaşlarda da başka olaylarda da Kenesarı, her zaman dikkatli ve ileriye gören önder olarak tanınıyor.

3. Kenesarı hem düşünür hem hâkim hem de söz ustası olarak tasvir edilir. Ayrıca önemli ve zor işler Kenesarı'nın duası olmadan yapılmamaktadır. Sefere çıkarken, savaşa başlarken önce Kenesarı dua eder; daha sonra harekete geçerlermiş. Onun duası folklor ürünlerinin genelinde de vardır. Örneğin, kayın babasına gitmekte olan Navrızbay'a ettiği dua;

“On sekiz bin âleme

Padişah olan Allah'ım,

Gözyaşımı kabul et,

Şikâyet edip ağlayayım”, diye başlar ve

“124 bin peygambere, 33 bin sahabeye, 4 halifeye vb. evliyalara yalvardıktan sonra Abılay hanın ervahından da yardım isteyerek tamamlanır. Görüldüğü gibi bu ifadeler, halk düşüncesine uygundur. Anlatıcı, Kenesarı'ya bu duayı yaptırıyor. Onun düşüncesine göre Kenesarı halktan uzak değildir, aynı zamanda alp-eren tipine de uyar.

Kenesarı söz ustası olmakla beraber, halk arasındaki adet ve gelenekleri de uygulayan adil bir yöneticidir:

“Kenesarı, Navrızbay, Balabi, Basıgara toplandıklarında Ağıbay hana sorarlar:

⁵ Tarihi Jırlar, s.215

⁶ Akjoltay Ağınbay Batır, Almatı 2002, s.151.

⁷ Tarihi Jırlar, s.159.

“Eğer bir hırsız birini öldürürse bedeli ne kadar olur”

Agıbay han: “Erin bedeli 30 deve olsun!” der.

Bu sefer Agıbay han onlara sorar: “Töre⁸ nin bedeli ne kadar olur”

Bu soruya Kenesarı şu şekilde cevap verir: “Törenin bedeli 100 deve, kendi istediği bir kız, kara kilim ve bir de kara dişi deve olsun”

Bunun üzerine Agıbay: “Dişinin bedeli ne kadardır” diye sorar.

Kenesarı: “Başlık parası ne kadarsa bedeli o kadardır. Başlık 20 ise 30, 5 ise 10 deve üzerine ekleyecektir” der.⁹

İşte bu metin özlü sözün (şeşendik söz) örneğidir. Folklorda sık rastlanan “soru-cevap” şeklinde düzenlenen bu konuşmalardan Kenesarı’nın akıllı, hatip, söz ustası olduğunu anlamaktayız.

Kenesarı, soyluluğu ve hanlığı her şeyden üstün görür; bu uğurda o her zaman cömertdir, kararlıdır. Buna örnek verecek olursak; “Navrızbay ile Agıbay Tilevkabak adlı kişinin atlarını yağmalar. Navrızbay ve Agıbay’ın peşinden Hanşayım gelir. Hanşayım zekâsıyla, kahramanlığıyla Navan’ı razı eder. Navan, elde ettiği atı Hanşayım’a hediye olarak bırakır. Navan han sarayına gelip Kenesarı’ya başından geçenleri anlatır. Anlatılan olaydan memnun kalan Kenesarı şöyle der:

“Yapmışsın, yavrum, hana yakışır davranışı

Yılkı almaktansa, yaptığın iş on kat daha iyi!

Bundan sonra han halkını davet eder ve büyük bir eğlence düzenler.

Kenesarı hanın zenginliği ve saltanatı, doğu halklarının¹⁰ padişahlarından aşağı değildir. Cömertliği ve gönül zenginliği hanlara yakışır şekildedir. Anlatıcılar Kenesarı’nın cömertliğini, gönül zenginliğini, beyzadelere layık davranışlarını överek anlatırlar. Örneğin, nişanlısına gitmekte olan Navrızbay’a, Kenesarı soyuna yakışır şekilde hediye vermiştir. Verdiği hediye şu şekilde anlatılır:

“Hazine, mal-mülk yüklendi dokuz deveye,

Gitsin diye saltanatla Mehbur nişanlıya.

Otağ verdi padişah altın çadırdan

Mal mülke muhtaç değil hiç onlar,

Pek çok çeşit inci mercan aldı taştan.

Mal-mülkü tamamladı büyük gayretle,

Kene han gönderip, selam verip,

⁸ Töre: Asilzade, aristokrat, soylu.

⁹ Akjoltay Agıbay Batır, s. 147.

¹⁰ Burada doğudan kastedilen Araplar ve Farslardır.

Söyler nasihatini bir bir baştan.¹¹

Bundan daha fazla hediye Kenesarı Han, Navrızbay’ın kayın biraderi Musa’ya ve onunla beraber gelen arkadaşlarına vererek, Kazakların “dokuz çeşit hediye” verme geleneğini yerine getirir.

Verilen örneklerde dikkat çeken hususlardan biri de hanın özelliklerinin belirtilmiş olmasıdır. Gerçekte, Kenesarı anlatıldığı gibi gönlü zengin ve cömert oldu mu olmadı mı bilinmez; ama folklor ürünleri, onu bu şekilde tasvir eder.

4. Folklor ürünlerindeki Kenesarı’nın diğer bir özelliği hem münecim hem de kâhin olmasıdır. Evde veya han sarayındayken bile dışarıda neler olup bittiğini hissedebilir. Navrızbay’ı, Ağıbay’ı ve başka bahadırları deneyerek onların sadakatlerini, özelliklerini ve eksiklerini sınayabilmektedir.

Kenesarı’nın bir başka özelliği ise rüyayı yorumlayabilmesi, geleceği görebilmesidir. Kenesarı gördüğü rüyayı Ağıbay’a yorumlayıp, şöyle der: “Bizim bahtımız önümüzde, arkamızda kalacak baht yoktur, bizimle beraber gider; senin bahtın ise arkada kaldı.”¹²

Efsanelere göre, Kenesarı kendi hayatını ve ailesinin geleceğini önceden yorumlayıp öğrenmiştir. Kendinden sonraki neslin avama karışacağını, ata babadan miras kalan her şeyin ve şöhretin de kendisi ile beraber yok olacağını önceden görmüştür.

5. Kenesarı, ideal bir kahraman olduğundan diğer bir özelliği daha vardır: O da onun keskin bir göze sahip olmasıdır. Birisine gözlerini dikerek dikkatli bakınca nazarı değmektedir; onun nazarına uğrayanlar da daha sonra ölmektedirler. Bu durumla Hanşayım karşılaşmıştır.

Navrızbay, nişanlısı Hanşayım’ı saraya getirir, düğün yapar. Halk, gelinin güzelliğine hayran kalır. Halk gelinin güzelliğini övünce görmek için saraya Kenesarı da gelir. Ağıbay’a kapıyı açtırır ve içeride oturan iki genci; yani Navrızbay ile Hanşayım’ı görür. Kenesarı, kızın güzelliğine hayran kalıp, nurlu yüzüne dikkatle bakar. “(Hakikaten de) kadınların en güzeliymiş” diyerek evine döner; fakat kendi bakışından kötü bir şey olacağını hisseder. Çok geçmeden, Hanşayım hastalanır ve vefat eder. Halk bu olanlara şaşırır; kızın neden öldüğünü anlayamazlar. Kenesarı halkın arasına gelip: “Ey halkım! Elbiselerini çıkarıp bir bakar mısınız garibime, galiba nazarım değdi.” der. Dediği gibi elbiselerini çıkarıp baktıklarında, kızın iki ciğerinin karardığını görürler.

Halkın anlayışındaki Kenesarı, sadece akıllı bir han olmakla kalmayıp olağanüstü özelliklere de sahiptir. O, sadece işiyle ve sözüyle değil, gözüyle ve niyetiyle de neticeye ulaşan biridir. Demek ki Kenesarı sıradan birisi değil, Allah’ın seçtiği değerli bir insandır; bu yüzden kendisi de yaptıkları da farklıdır. Folklor ürünlerindeki Kenesarı, “adil ve kusursuz padişah” ideal tipidir. Kenesarı’nın bünyesinde hanın bütün özellikleri bulunmaktadır.

Aktaran: Bibigül OSPANALİYEVA***

¹¹ Tarihi Jırlar, s.126.

¹² Akjoltay Ağıbay Batır, s. 165.

*** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.